

Gdańsk, 20 października 2024 r.

Prof. dr hab. Andrzej Piotr Kowalski
Uniwersytet Gdański
Instytut Antropologii

Recenzja rozprawy doktorskiej mgra Jakuba Zieliny zatytułowanej
Rekonstrukcja praindoeuropejskiej organizacji wiekowo-klasowej
i jej relikty w wybranych kulturach indoeuropejskich.

Przedstawiona do oceny rozprawa doktorska mgra Jakuba Zieliny jest pracą poprawioną w stosunku do noszącego ten sam tytuł dzieła recenzowanego przeze mnie w grudniu 2023 r. W poprzedniej opinii zawarłem kilkadziesiąt uwag i sugestii usunięcia uchybień merytorycznych wskazując odnośne strony w tekście rozprawy. Dodałem też komentarze, a w wielu przypadkach bibliografię, którą mógłby Doktorant wykorzystać. Wraz ze zmodyfikowaną wersją rozprawy mgr J. Zielina przekazał spis dokonanych przez niego poprawek. Dołączył do tego „odpowiedzi” na moje uwagi. Traktuję je jako wyjaśnienie, dlaczego niektóre moje sugestie nie zostały przez Doktoranta w pełni uwzględnione.

Problematyka rozprawy przedłożonej przez mgra J. Zielinę obejmuje interpretację najdawniejszej struktury grup wiekowych w społeczeństwie Indoeuropejczyków. Autor sięgnął po prace G. Dumézila, a zwłaszcza posiłkował się ustaleniami Sergieja Kullandy i Kima McConne’a. Główna teza jest czytelna: wspólnoty indoeuropejskie składały się z czterech grup wiekowych; podział ten mógł być realny, ale nade wszystko znalazł odzwierciedlenie w mitologii i praktykach rytualnych.

Od strony metodologicznej zamysł rozprawy jest bez zarzutu. Autor wykorzystał niezbędny do takich badań dorobek religioznawstwa, folklorystyki, językoznawstwa, wiedzy o mitologii i obrzędowości ludów indoeuropejskich. Problem badań komparatywnych sprowadza się do umiejętnego doboru danych empirycznych pochodzących z różnych, odmiennych czasowo i terytorialnie, kontekstów kulturowych oraz argumentów uzasadniających proponowane zestawienia. Należyte zastosowanie metod porównawczych jest uzależnione od kompetencji badacza w zakresie materiałów, jakimi rozporządza i od jego rozeznania stanu wiedzy na temat studiów porównawczych. Autor wykazuje dostateczną kompetencję w tym zakresie.

Ocena formalna rozprawy

Układ pracy nie budzi zastrzeżeń. Podział treści został dedukcyjnie uporządkowany: od prezentacji założeń metodologicznych i merytorycznych rozprawy po przedstawienie konkretnych danych religioznawczych, mitologicznych i lingwistycznych ukazujących struktury i relacje społeczne ludów indoeuropejskich. Rozprawa składa się z rozdziału wstępnego, dwunastu obszernych rozdziałów, podsumowania pracy, bibliografii podzielonej na wykaz opracowań, artykułów, materiałów źródłowych i materiałów internetowych. Literatura przedmiotu jest pokaźna i trafnie dobrana. Autor dobrze orientuje się w najnowszych opracowaniach dotyczących kultury ludów indoeuropejskich.

Pomimo wykonanych poprawek w pracy nadal można znaleźć drobne usterki edytorskie lub ortograficzne, np. na s. 21 niepotrzebnie zapisuje Autor takie terminy, jak kultura łużycka, trzciniecka, itp. z wielkiej litery. W pracy widnieje wiele błędów literowych.

Ocena merytoryczna pracy

Projekt doktorski dotyczący ponownej analizy „morfologii społecznej” Indoeuropejczyków uważam za nowatorski i godny pochwały.

Pierwszy rozdział zawiera udaną próbę krytyki wciąż wpływowej teorii trójfunkcyjnej społeczeństwa indoeuropejskiego autorstwa G. Dumézila. Autor ukazał jej ograniczenia, wzamian zadeklarował własne przemyślenia odnośnie do badań porównawczych i rekonstrukcyjnych. Refleksję krytyczną potraktował jako punkt wyjścia do rewizji teorii trójmianu funkcjonalnego w wydaniu francuskiego badacza i zastąpienia go własnego pomysłu schematem podziału na cztery grupy wiekowe.

Drugi rozdział został poświęcony etnogenezie Indoeuropejczyków i Słowian w celu ukazania roli grup młodych wojowników w procesach stabilizacji tych etnosów w wybranych odcinkach protohistorii Europy. Część ta została napisana dobrze, bez zbędnego referowania konkurujących ze sobą poglądów na temat pochodzenia poszczególnych ludów, zwłaszcza Słowian.

Trzeci rozdział jest poświęcony analizie kategorii wiekowych jako strukturalnie istotnych w układzie społecznym Indoeuropejczyków. Autor nie tylko krytycznie odnosi się do koncepcji Dumézila, ale też dystansuje się do korekt tej koncepcji idących w kierunku akcentowania funkcji tylko młodych wojowników, co – jak zauważył Autor - znajdujemy w pracach M. Składankowej i E. Lyle. Podział (widoczny też w zamieszczonych tabelach) na grupy wiekowe i ich nazewnictwo indoeuropejskie został wykonany dobrze. Autor posłużył się wiedzą na temat bractw młodzieży męskiej w Grecji i Iranie. Przekonująco ukazał wspólne dla nich cechy. Wytknięty we wcześniejszej recenzji brak wykorzystania przez Autora obowiązujących każdego indoeuropeistę i przydatnych tu prac P. Friedricha i O. Szemerényi’ego o formach pokrewieństwa nie został usunięty. Omówiony w tej części doktoratu schemat porównawczy zakładający określone podobieństwa w etosie wojowników indoeuropejskich i pasterzy afrykańskich (Masajów) jest ciekawy i przedstawiony interesująco. Warto byłoby skorzystać z klasyfikacji etnologii historyczno-kulturowej, żeby wesprzeć proponowane tezy charakterystyką kultury pasterskiej w ujęciu tego nurtu badawczego.

W rozdziale czwartym zostały dobrze omówione postaci suwerenów występujące w tradycjach indoeuropejskich. Autor pogrupował je na układy triadyczne i czwórkowe, co jest jego cennym wkładem w rekonstrukcję zaprezentowanego przez niego nowego schematu. Autor swoje rozważania zaopatrzył w przypisy i uwagi podkreślające hipotetyczność ustaleń oraz fakt, że nie wszystkie proponowane przez niego zestawienia są w nauce akceptowane. Chodzi głównie o triady galijskie i rolę postaci odczytywanych z tzw. panteonu J. Długosza.

Rozdział piąty poświęcony parom bliźniaczym i pozycji wiekowej tej grupy postaci można ocenić jako dobrze opracowany. Tutaj Autor w miejscach budzących wątpliwości, np. co do autentyczności Lela i Polela, asekurował się starszymi opracowaniami i w ten sposób starał się uzasadnić ich uwzględnienie w prowadzonych przez siebie rozważaniach. Zastanawia, że - pomimo moich wcześniejszych uwag - Doktorant nie sięgnął do opracowania D. Warda, *The Divine Twins*, w której mitologia bliźniąt została wszechstronnie omówiona.

Rozdział szósty, najbardziej rozbudowany, został poświęcony postaci wojownika i młodzieżowym grupom militarnym. Jest to dobrze przeprowadzona analiza cech funkcjonalnych typowych dla tej grupy wiekowej. Jakkolwiek przywołane rozważania etymologiczne służące uzasadnieniu powiązań między *ie. moryos* i Marzanną nie są do utrzymania – na co zwracałem uwagę w poprzedniej recenzji – to Autor przywiązany do swojej koncepcji nadal te fakty zestawia. Zgodnie z zaleceniem zaopatrzył je w odnośne zastrzeżenia, co w pewnym zakresie może usprawiedliwiać jego decyzję. O wiele lepiej udokumentowane, w porównaniu z poprzednią wersją rozprawy, są rozważania na temat obrzędowych kontekstów, w jakich występują postaci Marzanny i inne z folkloru słowiańskiego. Nie usuwa to jednak wielu wątpliwości co do powiązania roli mitologicznej Marzanny, Jaryły, Gajomarda razem z rusalkami czy Ładą. Prasłowiańska metryka niektórych z tych postaci (np. Sim i Rgieł, Chors) nie została bowiem zadowalająco wykazana, a nawet obecnie w nauce uchodzi za błędnie przyjmowaną. Autor jednak nie rezygnuje z tych porównań, wspiera się starszymi opracowaniami na ten temat, które sam uważa za autorytatywne (np. prace W. Szafrńskiego).

W rozdziale siódmym Autor omówił mityczne i funkcjonalne charakterystyki mężczyzny w wieku średnim. Proponowane identyfikacje z bogami odgrywającymi rolę władców ludu, opiekunów wspólnoty, można uważać za trafne.

Podobnie jeżeli chodzi o grupę osób starszych, którym poświęcony został rozdział ósmy. W podanym rejestrze bogów rzeczywiście można odszukać ich przynależność do starszyny, ale w wielu przypadkach ten aspekt ich tożsamości nie musi być wiodący, por. np. germański Odyn. Nie zmienia to dobrej oceny tej części rozprawy.

W rozdziale dziewiątym omówione zostały osobno postaci kobiece. Chodzi tu zarówno o boginię - matkę, młodą dziewczynę, żonę. Plan zaprezentowania żeńskich grup w społecznościach indoeuropejskich jest godny pochwały. Jednak zabrakło tu wyraźnego wydzielenia poszczególnych kategorii wiekowych, np. osobnego potraktowania roli kobiet starszych uznawanych za czarownice, wróżbitki, itp. Zalecałem takie zadanie w poprzedniej recenzji. Do tego Autor nadal bezkrytycznie przyjmuje błędne etymologie, o czym świadczy przykładowo takie zdanie: „Z kolei wyraz *H₂énh₂ter- (stąd też grecka nimfa; por. łac. nupta - „panna młoda”), oznaczał kategorię młodych żon”. Owszem nimfa i nupta to wyrazy pokrewne, ale nie mające lingwistycznie nic wspólnego z podaną indoeuropejską nazwą *hyénh₂ter* kontynuowaną w stpol. *jātrew*, która oznaczała żonę, jaką miał brat męża. Nie ma tu mowy o tym, że chodzi o żonę wyłącznie młodą. Przykład ten świadczy o tym, że Doktorant przejmuje z literatury określone stwierdzenia. Nie prowadzi własnych badań nad ich wiarygodnością, ani nie dokonuje ich dodatkowej weryfikacji.

Jeżeli chodzi o rozdział dziesiąty i jedenasty, to zawierają one analizę rytuałów przejścia. Nie zawsze przekonująco, chociaż ciekawie, wypadają zestawienia odległych tradycji kulturowych, np. opis rytuałów agregacyjnych u Masajów porównany do obrzędowości ludowej Słowian. Autorowi chodziło o ukazanie struktur analogicznych w ramach kategorii *rites de passage*, co jest zabiegiem uzasadnionym, ale wymaga ostrożności przy wyciąganiu z tego dalszych wniosków.

Dwunasty rozdział traktujący najpierw o rozróżnieniu mitu i baśni, a następnie prezentujący wybrane motywy w przekazach folkloru, jest dobrze napisanym podsumowaniem problemów omawianych we wcześniejszych częściach rozprawy. Większość bowiem doktoratu odwołuje się do tradycyjnych tekstów kultury, z których Autor wyławia interesujące go cha-

rakterystyki grup wiekowych lub ich mitycznych przedstawicieli. Doktorant wykazał dobrą orientację w teorii i w treści tych gatunków narracyjnych.

W podsumowaniu można stwierdzić, że przedstawione przez Doktoranta ustalenia i interpretacje dotyczące statusu grup wiekowych, związanych z tym wyobrażeń mitologicznych, opisy obrzędów przypisanych tym grupom, analiza typowych dla nich sposobów działania i akcesorów zasługują na akceptację. Wypada zauważyć, że zastosowana przez Doktoranta metoda porównawcza charakteryzuje się dużym rozmachem. Autor zdaje sobie sprawę z ryzyka, jakie niesie ze sobą zbyt pochopne porównywanie różnych rodzajów przekazów. Z punktu widzenia metodologii badań historycznych rekonstrukcje poparte odwołaniem się zarówno do źródeł pierwotnych, jak i późniejszych materiałów folklorystycznych czy opracowań etnograficznych są narażone na miazdzącą krytykę. Dobrze, że Doktorant zaznacza, iż wykonane przez niego śmiałe rekonstrukcje pierwotnych mitologemów, teonimii oraz atrybutów postaci mitycznych są tylko propozycjami do dyskusji. Ta rezerwa i konieczny krytycyzm zaznaczają się wyraźniej w zmodyfikowanej wersji rozprawy. Dokonane przez Doktoranta zestawienia są interesujące, a wiele z nich jest odkrywczych. Podana faktografia jest obfita. Doktorant zmierzył się z dużym wyzwaniem, ponieważ musiał przeanalizować wiele heterogenicznych kontekstowo faktów umieszczonych na nadzwyczaj rozległym polu wiedzy dotyczącej grup wiekowo - funkcjonalnych Indoeuropejczyków. Z pewnością praca zyskałaby na wartości poznawczej, gdyby Autor skupił się na krytycznym studium bardziej okrojonego merytorycznie, wybranego zagadnienia. Dzięki temu uniknąłby zarzutu dokonywania zbyt swobodnych i dalekosiężnych porównań. Ostatecznie można powiedzieć, że rozprawa pana J. Zieliny stanowi ważny wkład do badań nad zróżnicowaniem społecznym ludów indoeuropejskich.

Konkluzja

W poprawionej wersji rozprawy pana mgra J. Zieliny spełnione zostały niektóre zalecenia dotyczące korekty merytorycznej poprzedniego tekstu. W ocenianej ponownie pracy Autor utrzymał większość wcześniej podanych przez siebie faktów i stwierdzeń, ale dodał do nich wiele nowych, a przede wszystkim zaopatrzył je w stosowne zastrzeżenia. Dzięki temu złagodził pierwotnie rażący subiektywizm i jednoznaczną wymowę swoich interpretacji.

W takiej sytuacji uzaję, że poprawiona rozprawa doktorska pana mgra Jakuba Zieliny spełnia warunki określone w Ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. Z 2016 r. Poz. 882). Mogę zatem poprzeć wnioszek o dopuszczenie Doktoranta do kolejnych etapów przewodu doktorskiego.